

Εισαγωγή

ΑΥΤΟ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ μιλάει για τον 20ό αιώνα, μολονότι οι αιώνες δεν αποτελούν πάντα αυστηρές ιστορικές μονάδες. Αυτά που συνέβησαν στις αρχές του 20ού είχαν εκδηλωθεί σαφώς στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Η Β΄ Βιομηχανική Επανάσταση εκείνης της περιόδου συνάντησε την πραγματική ολοκλήρωσή της τον επόμενο αιώνα. Οι περιφερειακές εξεγέρσεις, η άνοδος των βίαιων εθνικιστικών και κοινωνικών συγκρούσεων, ο εξτρεμισμός, ο πρωτο-φασισμός, η κομμουνιστική ιδεολογία γεννήθηκαν σ' εκείνη τη φάση. Επομένως, στο πρώτο κεφάλαιο αυτού του βιβλίου για τον ευρωπαϊκό 20ό αιώνα ενσωματώνονται φαινόμενα από τα τέλη του 19ου αιώνα. Από την άλλη, οι κύριες ιστορικές διεργασίες του 20ού αιώνα δεν τελείωσαν το έτος 2000, αλλά συνεχίστηκαν και στις πρώτες δεκαετίες του 21ου αιώνα. Η παγκοσμιοποίηση, η παγκοσμιοποιημένη απορρύθμιση και η κερδοσκοπία των τραπεζών τύπου καζίνο προκάλεσαν οδυνηρούς κλυδωνισμούς το 2007-8, με τη σοβαρότερη Μεγάλη Ύφεση η οποία συνεχίστηκε στην Ευρώπη τουλάχιστον έως το 2010. Έτσι, στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου ενσωματώνονται φαινόμενα από τις πρώτες δεκαετίες του 21ου αιώνα.

Κοιτάζοντας κάποιος προς τα πίσω τον 20ό αιώνα, μπορεί να αισθανθεί τα συναισθήματα του Τσαρλς Ντίκενς όταν αποτιμούσε το αιματηρό τέλος του 18ου αιώνα. Το 1859 ο Ντίκενς άρχιζε την *Ιστορία δύο πόλεων*¹ με τα ακόλουθα λόγια: «Ήταν τα καλύτερα χρόνια, μα συγχρόνως και τα χειρότερα χρόνια, ήταν η εποχή της σοφίας, ήταν η εποχή της απρονοησίας, ήταν η περίοδος της πίστης, ήταν η περίοδος της δυσπιστίας, ήταν η εποχή του Φωτός, ήταν η εποχή του Σκότους, ήταν η άνοιξη της ελπίδας, ήταν ο χειμώνας της απελπισίας...»

Πράγματι, όπως το έθεσε ο σερ Αϊζάια Μπερλίν (Isaiah Berlin), ο 20ός αιώνας ήταν ο πιο φρικτός στη δυτική ιστορία. Ο Έρικ Χόμπσμπωουμ (Eric Hobsbawm)

1. Βλ. Κάρολος Ντίκενς, *Ιστορία δύο πόλεων*, μτφρ. Αθαν. Ζάβαλος, Κέδρος, Αθήνα 2004, σ. 9.

τον έχει χαρακτηρίσει ως *Εποχή των Άκρων*,² σαν «ένα είδος τριπτύχου ή σαν ένα ιστορικό σάντουιτς: το ένα τέταρτο του αιώνα με μια «Χρυσή Εποχή» ανάμεσα σε δύο, εξίσου μεγάλες περιόδους καταστροφών, αποσύνθεσης και κρίσης» (Hobsbawm, 1994: 1, 6). Ο Μαρκ Μαζάουερ έδωσε τον προκλητικό τίτλο *Σκοτεινή ήπειρος*³ (Dark Continent) στο βιβλίο του για τον 20ό αιώνα της Ευρώπης, στον βαθμό που «έφερε νέα επίπεδα βίας στον ευρωπαϊκό βίο και στρατιωτικοποίησε την κοινωνία [...] στέλνοντας στον θάνατο εκατομμύρια ανθρώπους με τη βοήθεια των σύγχρονων γραφειοκρατιών και των τεχνολογιών» (Mazower, 1998: 404).

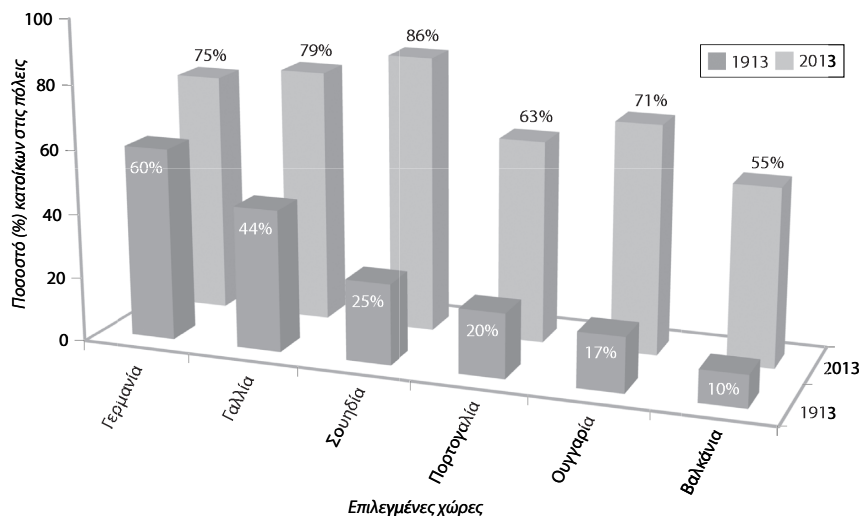
Αυτός ο αιώνας των άκρων χαρακτηρίστηκε από πρωτοφανείς καταστροφές και ολέθρους. Οι δύο σύγχρονοι, βιομηχανοποιημένοι Παγκόσμιοι Πόλεμοι, μέρος πράγματι της ίδιας αντιπαράθεσης που, τελευταία, αποκαλείται *Τριακονταετής Πόλεμος* του 20ού αιώνα, ήταν μοναδικοί στην ανθρώπινη ιστορία. Αυτοί οι πόλεμοι, σε συνδυασμό με την απότομη πτώση της γεννητικότητας και τις σοβαρές ασθένειες που ακολούθησαν (όπως η ισπανική γρίπη στο τέλος του Μεγάλου Πολέμου) προκάλεσαν ένα μεγάλο έλλειμμα πληθυσμού στην ήπειρο, της τάξης των 110-120 εκατ. ανθρώπων. Ο οικονομικός εθνικισμός, ένας πόλεμος χωρίς όπλα, χαρακτήρισε την «Ανακωχή» των επονομαζόμενων ετών του Μεσοπολέμου για μια δεκαετία. Η Μεγάλη Κρίση της δεκαετίας του 1930 και η μεγάλη Οικονομική Ύφεση του 2007-2008 της πρώτης δεκαετίας έως το 2010 υπήρξαν οι πιο σκληρές οικονομικές καταστροφές της ιστορίας. Και για να κατανοήσουμε πλήρως τις χωρίς προηγούμενο ανθρωπιστικές και οικονομικές τραγωδίες, θα πρέπει να συμπεριλάβουμε τις πολυετείς περιόδους των καταστροφικών υπερπληθωρισμών στον κόσμο μετά τους δύο Παγκόσμιους Πολέμους, που βασάνισαν τόσο πολύ τους ανθρώπους. Τούτων λεχθέντων, ποιος θα μπορούσε να ξεχάσει το άλλο πρόσωπο αυτού του Ιανού του 20ού αιώνα;

Ωστόσο, ο 20ός αιώνας μετέβαλε ριζικά την Ευρώπη και τη ζωή των λαών της κατά έναν θετικό τρόπο. Ένας εργαζόμενος μπορούσε να παράγει δέκα φορές μεγαλύτερη αξία μέσα σε μια ώρα έως το έτος 2000, από ό,τι μπορούσε έναν αιώνα πριν. Η ποσότητα αγαθών και υπηρεσιών, τροφίμων, ιματισμού, κατοικίας, θερινών διακοπών και ταξιδιών, υγείας και εκπαιδευτικών υπηρεσιών που ήταν διαθέσιμη σ' ένα μέσο ευρωπαϊκό νοικοκυριό το 2000, ήταν πέντε φορές μεγαλύτερη από την ποσότητα των αντίστοιχων αγαθών που ήταν διαθέσιμα σε κάποιο ανάλογο νοικοκυριό το 1900. Οι μηνιαίες δαπάνες κατανάλωσης μιας ιταλικής εργατικής τετραμελούς οικογένειας έφταναν στα 180 δολάρια κατά τη δεκαετία του 1890, αλλά εκατό χρόνια αργότερα –σε συγκρίσιμα μεγέθη– έφταναν

2. Βλ. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων. Ο σύντομος 20ός αιώνας, 1914-1991*, μτφρ. Βασίλης Καπετανγιάννης, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σσ. 15, 20.

3. Βλ. Μαρκ Μαζάουερ, *Σκοτεινή Ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001.

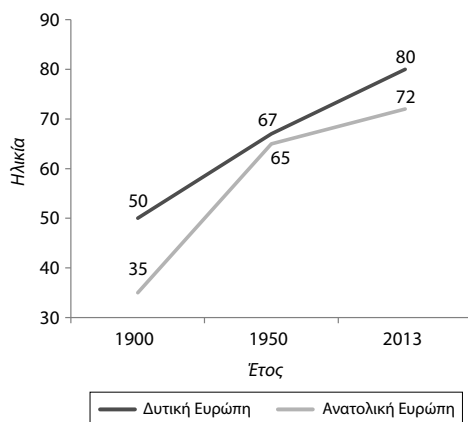
στα 1.600 δολάρια. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια της τελευταίας περιόδου απολάμβαναν δωρεάν υγειονομική περίθαλψη και εκπαίδευση. Οι άνθρωποι μετακινήθηκαν από τα απομακρυσμένα χωριά προς τις αναπτυσσόμενες πόλεις και άλλαξαν εντυπωσιακά τη ζωή τους (βλ. Διάγραμμα 0.1). «Ο μετασχηματισμός της καθημερινής ζωής των Ευρωπαίων [...] ήταν το πιο επαναστατικό γεγονός, έως σήμερα, στην ιστορία της ηπείρου» (Feinstein, Temin, & Toniolo, 1997: 5).

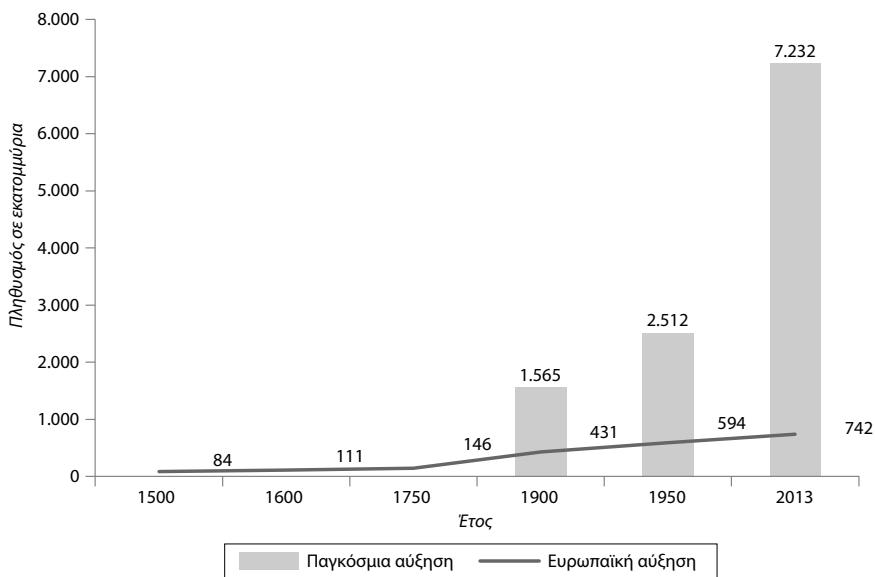
Διάγραμμα 0.1. Αστικοποίηση, 1913-2013

Ο ρυθμός θνησιμότητας μειώθηκε δραστικά και το προσδόκιμο ζωής κατά τη στιγμή της γέννησης, κατά μέσο όρο, σχεδόν διπλασιάστηκε κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα στην Ευρώπη (βλ. Διάγραμμα 0.2) – στις προηγμένες περιοχές της ηπείρου η προσδοκώμενη ζωή το 1900 ήταν τα σαράντα έξι χρόνια και, έως το 2000, ήταν τα εβδομήντα οκτώ χρόνια, ενώ στα φτωχότερα τμήματα αυξήθηκε από τα τριάντα δύο, στα εξήντα επτά χρόνια. Ο πληθυσμός της ηπείρου αυξήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια του αιώνα (βλ. Διάγραμμα 0.3). Ένα μέσο άτομο πέρασε τρεις φορές περισσότερα χρόνια της ζωής του στο σχολείο και εκπαιδεύτηκε ασυγκρίτως καλύτερα στο τέλος του αιώνα, απ' ό,τι στην αρχή του. Αυτού του είδους η πρόοδος –ταυτόχρονη με τις νέες οικονομικές πολιτικές– ήταν μια καθημερινή εμπειρία για τους Ευρωπαίους του 20ού αιώνα. Τα καλύτερα χρόνια, τα χειρότερα χρόνια.

Οι λαοί της Ευρώπης του 20ού αιώνα πίστεψαν πολύ στον ρόλο τους για την προώθηση της ανθρώπινης ανάπτυξης και της κοινωνικής προόδου. Αυτή η ιδέα ήταν ήδη κυρίαρχη από την εποχή του Διαφωτισμού σαν ένα είδος κοσμικής θρησκείας. Οι άνθρωποι λαχταρούσαν, όπως ισχυριζόταν ο Γερμανός φιλόσο-

Διάγραμμα 0.2. Προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση, 1900-2013

Διάγραμμα 0.3. Πληθυσμιακή αύξηση στην Ευρώπη και τον κόσμο

φος Γκέοργκ Β. Φ. Χέγκελ, την απόλυτη γνώση της Αλήθειας, τη γήινη πραγμάτωση της «απόλυτης ιδέας» ή του «απόλυτου πνεύματος», όπως οι Εβραίοι λαχταρούσαν την έλευση του Μεσσία. Οι άνθρωποι του 20ού αιώνα πίστεψαν ότι η Ιστορία είχε έναν σκοπό και πως ωθούσε προς ανώτερα στάδια και θέλη-

σαν αυτόν τον σκοπό να τον καταστήσουν πανομοιότυπο με τους στόχους τους και τα ιδανικά τους.

Ήταν πεπεισμένοι ότι με την κατανόηση της Ιστορίας και των απαιτήσεων της εποχής, με τη γνώση της Αλήθειας, θα δημιουργούσαν μια ακλόνητη βάση για την ανθρώπινη δράση. Οι άνθρωποι θεώρησαν ότι μπορούσαν να διαμορφώσουν την Ιστορία και να επηρεάσουν την πρόοδο μέσω των ορθολογικών τους δράσεων και επεμβάσεων. Η οικονομική σκέψη και η πράξη του 20ού αιώνα ήταν, τρόπον τινά, η κορωνίδα αυτής της ιδέας του Διαφωτισμού. Μια στέρεη αλυσίδα οικονομικών πειραμάτων βασισμένων σε διάφορα είδη παρεμβάσεων που προσπάθησαν να επηρεάσουν την ανθρώπινη ανάπτυξη.

Η Ιστορία και η εμπειρία μάς λένε, σύμφωνα με τον Γκέοργκ Β. Φ. Χέγκελ, ότι οι άνθρωποι και οι κυβερνήσεις δεν διδάχθηκαν ποτέ τίποτα από την Ιστορία. Ο 20ός αιώνας στην Ευρώπη, εις πείσμα των αντίθετων έγκαιρων και επαναλαμβανόμενων σημάτων, απέδειξε τελικά ότι ήταν εσφαλμένο αυτό το πικρό συμπέρασμα – εν μέρει τουλάχιστον. Οι χώρες της Ευρώπης έψαζαν τα διδάγματα του παρελθόντος και ανέπτυξαν ανάλογα τις πολιτικές τους, σωστές ή λανθασμένες. Η περιγραφή της Ιστορίας από τον Κικέρωνα ως *testis temporum, magister vitae* – «μάρτυρας των καιρών, δάσκαλος της ζωής»– χαρακτηρίζει την εμπειρία του προηγούμενου αιώνα.

Αυτές οι ακραίες τραγικές ανθρωπιστικές και οικονομικές καταστροφές, όλως περιέργως, είχαν απροσδόκητες θετικές συνέπειες. Κινητοποίησαν τις μάζες, έκαναν σοφότερους τους οικονομολόγους και τους πολιτικούς στοχαστές και επηρέασαν τις κυβερνήσεις. Οι άνθρωποι διδάχτηκαν από τα παθήματά τους και ενδιαφέρθηκαν να κατανοήσουν τις απαιτήσεις της εποχής: γνώριζαν την Αλήθεια και ήταν σε θέση να δράσουν αναλόγως. Οι οικονομολόγοι ολοκλήρωσαν τα μέτρα των αντικυκλικών πολιτικών ώστε ν' αποφύγουν την ατέρμονη οικονομική παρακμή. Από τις εμπειρίες του πολέμου, έμαθαν νέες μεθόδους σταθεροποίησης των διεθνών χρηματοπιστωτικών αγορών, έμαθαν να δημιουργούν θέσεις εργασίας και να επιτυγχάνουν συγκεκριμένους οικονομικούς στόχους που «σε κανονικούς καιρούς» θα ήταν ακατόρθωτοι. Άλλαξαν τη στάση τους απέναντι στην αποικιοκρατία, από τη στιγμή που σκέφτηκαν στοιχειωδώς πολιτικά. Εγκατέλειψαν τις αποικίες τους, απρόθυμα μερικές φορές αλλά κατά βάση ειρηνικά, υπό την απειλή ενός Παγκόσμιου Πολέμου αποαποικιοποίησης μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι λαοί του 20ού αιώνα στην Ευρώπη έγιναν πιο επιχειρηματικοί, ανέλαβαν μεγαλύτερους κινδύνους και εισήγαγαν ορισμένα διακριτά νέα οικονομικά συστήματα.

Η οικονομική ανάπτυξη κατέστη ο νέος «Χρυσός Μόσχος» ή το κυρίαρχο πνεύμα της εποχής (*Zeitgeist*). Οι σχεδιαστές της πολιτικής του κράτους εισήγαγαν νέες ρυθμίσεις και παρεμβάσεις που στόχο τους είχαν την υψηλότερη οικονομική ανάπτυξη. Εντούτοις, από τις αρχές του αιώνα υπερίσχυσε το ιδεώδες της μεγέθυνσης μέσω των αυτοματισμών της αγοράς και τα περισσότερα από τα νέα

πειράματα βασίστηκαν στις διορθώσεις της αγοράς με έναν ρητό κοινωνικό στόχο. Έτσι, δημιουργήθηκαν συστήματα αναδιανομής προκειμένου να μειωθούν οι ακραίες εισοδηματικές ανισότητες ανάμεσα στα διαφορετικά κοινωνικά στρώματα και μεταξύ των διαφορετικών περιοχών.

Οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες δοκίμασαν οικονομικά μέτρα για να πετύχουν υψηλότερη συσσώρευση κεφαλαίου και επενδύσεις και να προωθήσουν έτσι μια γρήγορη οικονομική ανάπτυξη. Οι αυστηρές ρυθμίσεις και ο προγραμματισμός της πολεμικής οικονομίας άφησαν πολύτιμα διδάγματα. Η ρύθμιση των αγορών έγινε κανόνας κατά τις δεκαετίες του Μεσοπολέμου. Τα αυταρχικά καθεστώτα, κατά κύριο λόγο οι δικτατορίες της Μεσογείου, προχώρησαν ακόμα πιο πολύ με τον οικονομικό κρατικισμό (*dirigisme*), που εγκαθίδρυσε κρατικούς τομείς και οικονομικούς στόχους που πραγματοποιήθηκαν με τον κρατικό σχεδιασμό και την κρατική βοήθεια. Η λιγότερο αναπτυγμένη ευρωπαϊκή περιφέρεια, η Ρωσία και η Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, προχώρησαν ακόμη περισσότερο. Τα οικονομικά καθεστώτα σε αυτή την περιοχή εξάλειψαν την ατομική ιδιοκτησία και τις τιμές αγοράς, και εισήγαγαν ένα κεντρικά σχεδιασμένο, μη εμπορευματικό σύστημα (*non-market system*), επειδή πίστευαν ότι η οικονομική καθυστέρηση θα μπορούσε να εξαλειφθεί μέσω της κεντρικής πολιτικής του κράτους. Οι εκσυγχρονιστικές δικτατορίες συνέτριψαν τα συνδικάτα, κατέπνιξαν όλες τις μορφές αντίστασης και, πίσω από την ασπίδα των δικτατορικών καθεστώτων, υλοποίησαν μια γρήγορη, καταναγκαστική εκβιομηχάνιση στην κούρσα τους να προφτάσουν την ανάπτυξη της προηγμένης Δύσης.

Όλα τα παραπάνω συστήματα χαρακτηρίστηκαν από απομονωτισμό. Εξομοίωσαν την ανεξαρτησία με την αυτάρκεια. Όταν οι απαγορεύσεις και οι προστατευτικές πολιτικές απέτυχαν σε εθνικό επίπεδο, εμφανίστηκε η υποχρεωτική και κατ' εντολήν οικονομική συνεργασία. Η γερμανική ναζιστική ηγεσία δημιούργησε τον «Ευρύτερο Οικονομικό Χώρο» (*Grossraumwirtschaft*),⁴ τη γερμανική μεγάλη οικονομική σφαίρα. Ο συνασπισμός των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών συγκρότησε το Συμβούλιο Αμοιβαίας Οικονομικής Βοήθειας (την Co-

4. Αρκετοί εθνικοσοσιαλιστές (Ναζί) και μη εθνικοσοσιαλιστές οικονομολόγοι κυρίως στη δεκαετία του 1930 αναγνώρισαν στην *Grossraumwirtschaft*, στην οικονομία του μεγάλου χώρου, τη μαγική σφαίρα που θα έλυνε τα βασικά προβλήματα της γερμανικής οικονομίας στην ειρήνη αλλά και στον πόλεμο. Ήταν μια αντίληψη κυριαρχίας της γερμανικής οικονομίας στην Ευρώπη, όπου μια σειρά άλλες χώρες θα τροφοδοτούσαν τη Γερμανία με πρώτες ύλες και τρόφιμα. Με την εγκαθίδρυση της γερμανικής οικονομικής επικυριαρχίας στην Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη, πίστεψαν ότι η Γερμανία θα μπορούσε να νικήσει την εξάρτησή της από τις υπερπόντιες εισαγωγές, και να καλύψει –με προμήθειες τροφίμων, εισαγωγές πετρελαίου και μετάλλων από τις καθυστερημένες ανατολικοευρωπαϊκές χώρες που είχαν πλούσιους πόρους– τις ανάγκες που δεν καλύπτονταν από την πολιτική της εσωτερικής αυτάρκειας και την παραγωγή των συνθετικών καυσίμων. Βλ. Barkai, Avraham, *Nazi Economics: Ideology, Theory and Policy*, Oxford, 1990.

mecon) υπό την ηγεσία των Σοβιετικών. Προς στιγμήν, αυτά τα καθεστάτα επιτάχυναν την οικονομική τους ανάπτυξη, αλλά τελικά αυτές οι σχεδιασμένες οικονομίες αποδείχθηκαν ιδιαίτερα άκαμπτες στα αιτήματα της νέας τεχνολογικής επανάστασης και της διεθνοποιούμενης σταδιακά παγκόσμιας οικονομίας. Επιπλέον, επειδή επέβαλαν την απομόνωση και εγκαθίδρυσαν τον τρόπο, τελείως αναχρονιστικά, κανένα τους δεν επέζησε πέραν του αιώνα.

Εντούτοις, διάφορα αισιόδοξα στοιχεία αυτών των οικονομικών συστημάτων, ελήφθησαν σοβαρά υπόψη από τις δυτικοευρωπαϊκές κυβερνήσεις μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι νέες διεθνείς νομισματικές και εμπορικές συμφωνίες δημιούργησαν ένα διαφορετικό οικονομικό κλίμα, και η μεταπολεμική οικονομική ανάπτυξη απέφυγε τις έντονες κυκλικές διακυμάνσεις. Αυτά τα οικονομικά καθεστάτα άσκησαν αυστηρούς ελέγχους και αντικυκλικές πολιτικές σε μια μικτή οικονομία στο κράτος πρόνοιας, και διατήρησαν ή καθιέρωσαν δημόσιους τομείς για τις μεταφορές, τις επικοινωνίες και τη βιομηχανία, χρησιμοποιώντας συχνά τον σχεδιασμό προκειμένου να επιτύχουν συγκεκριμένους στόχους.

Όμως, πάνω απ' όλα, εισήγαγαν ένα μοντέλο αναδιανομής που βασίστηκε στην υψηλή φορολογία και ενίσχυσαν ένα ισχυρό κοινωνικό δίκτυ προστασίας φτιαγμένο με τα υλικά της δωρεάν εκπαίδευσης, των ευεργεσιών του συστήματος υγείας, την ασφάλιση, τις άδειες μητρότητας, την εγγύηση των συντάξεων και τις πληρωμένες πολυήμερες διακοπές. Ωστόσο, η καθολική κοινωνική πρόνοια την οποία εγγυήθηκαν ως δικαίωμα του πολίτη δεν πέτυχε τους ουτοπικούς εξισωτικούς στόχους της· οι ατομικές διαφορές ιδιοκτησίας και εισοδήματος διατηρήθηκαν. Η κοινωνική αλληλεγγύη, εντούτοις, κατέστη μια κυρίαρχη αρχή, με αναδιαπραγμάτευση των δικαιωμάτων του πολίτη ώστε να συμπεριληφθεί σ' αυτά το δικαίωμα στην απασχόληση και την κοινωνική ασφάλιση. Αυτά τα μέτρα, εκτός από τη συμβολή τους στη γενική ευημερία, ενίσχυσαν επίσης τις εγχώριες αγορές και αύξησαν την κατανάλωση, η οποία έγινε κινητήριοι μοχλός της ευημερίας. Αυτά τα συστήματα εισήγαγαν επίσης έναν σωματειακό-εταιρικό τύπο συνεργασίας μεταξύ εργαζομένων και εργοδοτών, ο οποίος θεσμοθέτησε ξανά τις εργατικές ενώσεις τις οποίες είχαν διαλύσει τα δικτατορικά καθεστάτα. Επιπλέον, όλες αυτές οι κρατικές παρεμβάσεις εφαρμόστηκαν, με το περιβάλλον αγοράς να μένει βασικά άθικτο. Οι κρατικές-δημόσιες εταιρείες ενήργησαν ως ιδιωτικές σε πλαίσιο ελεύθερης αγοράς. Ο σχεδιασμός δεν βασίστηκε σε υποχρεωτικές κρατικές εντολές, αλλά χρησιμοποίησε τα κίνητρα της αγοράς για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων. Η ρυθμιστική κρατική παρέμβαση δεν συνδυάστηκε με τον προστατευτισμό αλλά με το ελεύθερο εμπόριο. Στη θέση των εμπορικών αντιπαραθέσεων, του λεγόμενου οικονομικού εθνικισμού του Μεσοπολέμου, οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις έξι δυτικών χωρών εγκαινίασαν τη διαδικασία της οικονομικής ολοκλήρωσης με σαφή στόχο μια «πιο στενή ένωση». Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 ίδρυσαν την πρώτη Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα (ΕΚΑΧ) και το 1957 ίδρυσαν την Ευρωπαϊκή Οι-

οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ), δημιουργώντας μια ζώνη ελεύθερης αγοράς, ένα σύστημα συνεργασίας σε ισότιμη και δημοκρατική βάση. Δημιούργησαν μια τελωνειακή και, εν συνεχεία, μια οικονομική ένωση.

Τα οικονομικά συστήματα που καθιερώθηκαν, επηρέασαν την οικονομική ανάπτυξη, τις διαρθρωτικές μεταβολές και την περιφερειακή αναδιάρθρωση. Η ευρωπαϊκή οικονομία μετακινήθηκε από τη βιομηχανική-αγροτική διάρθρωσή της, σε μια οικονομία προσανατολισμένη στους τομείς των υπηρεσιών και των επικοινωνιών. Η Γηραιά Ήπειρος σημείωσε πρόοδο κλείνοντας το παραδοσιακό χάσμα ανάμεσα στον προηγμένο δυτικό πυρήνα και τις λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες με εισόδημα χαμηλότερο από το μισό του εισοδήματος του πυρήνα. Μερικές από τις περιφέρειες πρόφτασαν την ανάπτυξη της Δύσης. Η Σκανδιναβία, που είχε μείνει έξω από την κύρια τάση εκβιομηχάνισης της Δύσης έως το τέλος του 19ου αιώνα, βαθμιαία βιομηχανοποιήθηκε και έφτασε το δυτικό εισοδηματικό επίπεδο στο διάστημα των δεκαετιών μεταξύ 1870 και 1930. Η μεσογειακή Ευρώπη, η Ιρλανδία και η Φινλανδία πέτυχαν έναν πολύ υψηλό ρυθμό ανάπτυξης και κατάφεραν να φτάσουν τη Δύση μόνον κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, ειδικότερα αφού απέκτησαν την ιδιότητα του κράτους-μέλους της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και με τη βοήθεια που έλαβαν κατά τη διάρκεια του τελευταίου τρίτου του αιώνα. Η περιφέρεια της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης δεν μπόρεσε να ακολουθήσει αυτή την τάση. Ο κρατικός σοσιαλισμός οδήγησε μεν στη γρήγορη εκβιομηχάνιση, αλλά συνοδεύτηκε από την απομόνωση, και οι οικονομικές ακαμνίες έξω από το σύστημα της αγοράς αναπαρήγαγαν την τεχνολογική καθυστέρηση. Κατά τη διάρκεια της πρόσφατης ιστορίας, το χάσμα ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση έγινε μεγαλύτερο από ό,τι ήταν στις προηγούμενες περιόδους.

Εντέλει, ο Σοβιετικός Συνασπισμός άρχισε να υποχωρεί στο πλαίσιο της ολοένα σοβαρότερης οικονομικής κρίσης κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970 και το καθεστώς κατέρρευσε το 1989. Οι τελευταίες δεκαετίες του αιώνα και η μετάβαση στον 21ο αιώνα συνοδεύτηκαν από δραματικές αλλαγές στην πολιτική και στα οικονομικά συστήματα, καθώς –στο πλαίσιο της εντυπωσιακής παγκοσμιοποίησης του διεθνούς συστήματος– οι ρυθμίσεις συχνά αποδείχθηκαν αντιπαραγωγικές και οι δαπάνες της κοινωνικής πρόνοιας θεωρήθηκαν βάρος στην αρένα ενός δίχως όρια διεθνούς ανταγωνισμού. Στα τέλη του 20ού αιώνα, οι άνθρωποι έχασαν τη βολική και μακροχρόνια πίστη στην ικανότητά τους να αλλάξουν τις ιστορικές διαδικασίες. Ο σκεπτικισμός προέκυψε από την υπονόμευση των προσπαθειών αλλαγής της Ιστορίας, από βίαιες πρακτικές εν ονόματι της ειρήνης και από την υποβάθμιση των ανθρωπίνων ιδανικών. Η συντηρητική αντίδραση στα ιδανικά αυτού του αιώνα απορρίπτει εντελώς ακόμη και τη δυνατότητα κατανόησης της Ιστορίας και της ανακάλυψης της Αλήθειας. Η ιδεολογία του οικονομικού φιλελευθερισμού, του τύπου *laissez-faire*, επανεμφανίστηκε θριαμβευτική.

Η ανθρώπινη παρέμβαση που γέννησε προόδους και προκάλεσε μεταβολές στα πεπρωμένα των χωρών επεκτάθηκε σε ολόκληρο τον αιώνα. Τα αποτελέσματα ήταν μικτά και οι οπισθοδρομήσεις στον μετασχηματισμό της Ευρώπης ήταν αναπόφευκτες. Στις δεκαετίες του Μεσοπολέμου το μέλλον φαινόταν δυσοίωνο. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η Ευρώπη έγινε χώρος πλήρους ευφορίας κατά τη διάρκεια της πλέον εντυπωσιακής οικονομικής ανάπτυξης της ιστορίας. Μετά την πετρελαϊκή κρίση και ύστερα από μια δραματική δομική κρίση κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970 και της δεκαετίας του 1980, η προσαρμογή στις απαιτήσεις της νέας επανάστασης των τεχνολογιών και των επικοινωνιών συγκλόνισε και πάλι τους λαούς της Ευρώπης. Η παγκοσμιοποίηση, ειδικά κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων δεκαετιών του 20ού αιώνα, δημιούργησε ένα πρωτόγνωρο διεθνές οικονομικό περιβάλλον.

Όλα αυτά εκδηλώθηκαν παράλληλα με την εξάπλωση του νεοφιλελευθερισμού και του νεοσυντηρητισμού. Η υπερβολική χρηματιστικοποίηση της οικονομίας επιτάχυνε την απορρύθμισή της και αναδύθηκε η οικονομία-καζίνο των υψηλών κινδύνων. Ο παγκοσμιοποιημένος ανταγωνισμός οδήγησε στην αμφισβήτηση πολλών επιτευγμάτων της μεταπολεμικής ευρωπαϊκής οικονομίας και της κοινωνικής πολιτικής της, συμπεριλαμβανομένης της μικτής οικονομίας, της κρατικής παρέμβασης και του επαχθούς «κοινωνικού βάρους» του κράτους πρόνοιας. Οι ανισότητες, που είχαν μετριαστεί μετά τον πόλεμο με τις κρατικές παρεμβάσεις και τις πολιτικές κοινωνικής πρόνοιας, επανεμφανίστηκαν αυξανόμενες. Το κράτος πρόνοιας μεταρρυθμίστηκε και σε αρκετές χώρες εξασθένησε σοβαρά, όμως, τα θεσμικά του όργανα επέζησαν. Όλα τα βασικά χαρακτηριστικά του μεταπολεμικού οικονομικού καθεστώτος αμφισβητήθηκαν, γεγονός που προκάλεσε την επιστροφή του καπιταλισμού τύπου *laissez-faire*. Ωστόσο, ύστερα από περίπου ένα τρίτο του αιώνα, η οικονομική άνθηση διερράγη με τη φούσκα των ακινήτων και η Οικονομική Ύφεση του 2007, η μεγαλύτερη από τον καιρό της Μεγάλης Κρίσης, έπληξε τον προηγμένο κόσμο και ιδιαίτερα την Ευρώπη.

Ο κινητήριος μοχλός της οικονομικής ανάπτυξης, που για το προηγούμενο διάστημα είχε κινήσει τις εθνικές οικονομίες με τη βοήθεια των εθνικών κρατών, μετατοπίστηκε. Οι πολυεθνικές εταιρείες προώθησαν την τεχνολογική ανάπτυξη και καθιέρωσαν ένα διαφορετικό είδος καταμερισμού εργασίας μέσω των θυγατρικών τους που εξαπλώθηκαν σε ολόκληρο τον κόσμο. Η πρωτοφανής αύξηση των άμεσων ξένων επενδύσεων, οι τραπεζικές πιστώσεις και οι χρηματοπιστωτικές συναλλαγές μιας διεθνοποιημένης εξοντωτικής ελεύθερης αγοράς, διευκόλυναν την τεχνολογική έκρηξη και τη δραματική αναδιάρθρωση της οικονομίας.

Όμως, η διαδικασία ολοκλήρωσης έδωσε ένα νέο, σημαντικό κίνητρο και επεξέτεινε το μέγεθος και τη δύναμη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τόσο ο εκσυγχρονισμένος καταμερισμός της εργασίας στο εσωτερικό της Ένωσης όσο και η άνοδος των ευρωπαϊκών πολυεθνικών εταιρειών ως ισότιμων ανταγωνιστών στην

παγκόσμια αγορά έχουν επανακαθορίσει τα αντανακλαστικά της Ευρώπης στις απαιτήσεις του 21ου αιώνα. Η σταδιακή διαδικασία ολοκλήρωσης με νέες πρωτοβουλίες προς την κατεύθυνση μεγαλύτερης εμβάθυνσης, χάρη στη δημιουργία μιας ενιαίας αγοράς, εξάλειψε τα σύνορα και επέτρεψε την ελεύθερη ροή προϊόντων, κεφαλαίων και ανθρώπων. Αυτά τα βήματα, που άρχισαν το 1985, έκαναν την Ευρωπαϊκή Ένωση πιο υπερεθνική και πιο στενά συνδεδεμένη με τις οικονομίες των χωρών-μελών της. Ο εξευρωπαϊσμός της οικονομίας της ηπείρου δημιούργησε ένα πανευρωπαϊκό τραπεζικό σύστημα άρρηκτα συνδεδεμένο με την παραγωγική επέκταση ενός τεραστίου δικτύου θυγατρικών επιχειρήσεων και αλυσίδων παραγωγής αξιών. Οι ευρωπαϊκές χώρες επένδυσαν και διαπραγματεύτηκαν μεταξύ τους. Στη στροφή της χιλιετίας, αυτή η διαδικασία κορυφώθηκε με την εισαγωγή του κοινού νομίσματος.

Μαζί με τον στόχο ενός υψηλότερου επιπέδου ολοκλήρωσης, η Ευρωπαϊκή Ένωση διεύρυνε θεαματικά τα όριά της. Η διαδικασία άρχισε στις αρχές της δεκαετίας του 1970, αλλά πήρε πραγματική ώθηση κατά τη δεκαετία του 1980, όταν έγιναν μέλη τρεις μεσογειακές χώρες. Η Ένωση διευρύνθηκε ξανά στις αρχές της δεκαετίας του 2000, όταν, μετά την κατάρρευση του Σοβιετικού Συνασπισμού, έντεκα πρώην κομμουνιστικές χώρες έγιναν επίσης μέλη της Ε.Ε. Έως το 2013, η Ένωση είχε είκοσι οκτώ μέλη, πολλά από τα οποία επίσης είναι μέλη της ευρωζώνης. Κατά συνέπεια, η Ευρώπη έγινε μια οικονομική υπερδύναμη, μια μεγάλη δύναμη στην παγκόσμια οικονομία.

Το ανά χείρας βιβλίο μελετά την ιστορία της Ευρώπης ως εργαστήριο των οικονομικών συστημάτων, παρουσιάζοντας την «τάση ανάπτυξης» και, πρέπει να λεχθεί, εξετάζει ταυτόχρονα τις αποτυχίες και τις επιτυχίες των αντιδράσεων στις προκλήσεις ενός κρίσιμου και τραγικού, πλην αρκετά επιτυχούς αιώνα. Στο βιβλίο διατυπώνεται μια κεντρική υπόθεση: η κύρια τάση του 20ού αιώνα ήταν η σταδιακή σύνθεση διαμετρικά αντίθετων και προφανώς συγκρουόμενων οικονομικών συστημάτων. Τα επινοημένα και τα νεοεισαχθέντα συστήματα ήταν σαν τη μέρα με τη νύχτα – το σύστημα της ελεύθερης αγοράς έναντι του συστήματος του κεντρικού σχεδιασμού, η δημοκρατική οικονομία της αγοράς έναντι του δικτατορικού οικονομικού κρατικισμού. Αυτά τα εκ διαμέτρου αντίθετα συστήματα που συγκρούστηκαν το ένα το άλλο, στο τέλος, κάτι διδάχθηκαν το ένα από το άλλο. Κατά συνέπεια, υπήρξαν δεκτικά ενός είδους σύνθεσης που συνδυάζει στοιχεία της ελεύθερης οικονομίας και της ρύθμισης, της ατομικής και δημόσιας ιδιοκτησίας, αλλά και στοιχεία των σχεδιασμένων και παρεμβατικών συστημάτων. Επιπλέον, μολονότι δεν φαίνεται με την πρώτη ματιά, η ανάλυση αποκαλύπτει ότι οι μεγάλες διαφορές μεταξύ των ευρωπαϊκών περιφερειών, αυτές που κληρονομήθηκαν απ' όλη την περίοδο της πρώιμης νεωτερικότητας και της σύγχρονης ιστορίας, άρχισαν βαθμιαία να εξαφανίζονται και, παρότι σε μερικές περιπτώσεις οι διαφορές αυξήθηκαν, ειδικότερα μετά τη χρηματοπιστωτική-οικονομική ύφεση του 2008, όλο και περισσότερες από τις χώ-

ρες της Γηραιάς Ηπείρου, από ιστορική άποψη, ανέπτυξαν ένα πιο ισορροπημένο οικονομικό επίπεδο.

Η διαδικασία καθαυτή υπήρξε ιδιαίτερα αμφιλεγόμενη. Όπως η αντίστιξη στη μουσική συνδυάζει τις μεμονωμένες μελωδίες, κατά τον ίδιο περίπου τρόπο ο οικονομικός μετασχηματισμός χαρακτηρίστηκε τόσο από τη διεύρυνση όσο και από το στένεμα της ποικιλομορφίας, διαφοροποιώντας και ενοποιώντας συνάμα τα οικονομικά καθεστώτα. Μερικά συστήματα ήταν «αντίδοτα» ή «αντιστίξεις» σε ορισμένα άλλα. Μερικές περιοχές επέδειξαν την αντίθετη τάση ανάπτυξης σε σχέση με μερικές άλλες. Ορισμένα χαρακτηριστικά στοιχεία των διαφορετικών οικονομικών συστημάτων απέτυχαν και, τέλος, εξαφανίστηκαν. Εντούτοις, στη μακρά περίοδο, πιθανότατα να είναι υπό διαμόρφωση ένα είδος εγγειανής διαλεκτικής σύνθεσης.

Ωστόσο, μια οικονομική σύνθεση πόρρω απέχει από το να είναι πλήρης. Θα ολοκληρωθεί εντός μιας λίγο-πολύ ομογενοποιημένης ομόσπονδης Ευρώπης; Θα εμφανιστούν νέα οικονομικά συστήματα; Θα βιώσει η Ευρώπη μία ακόμα αμφισβήτησης της παγκοσμιοποίησης; Οι ερχόμενες δεκαετίες του 21ου αιώνα είναι αυτές που θα δώσουν τις απαντήσεις σε τούτα τα ερωτήματα – και μόνον αυτές.

Το ευρωπαϊκό σύστημα της ελεύθερης οικονομίας (laissez-faire) και οι επιδράσεις του πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Η άνοδος της Μεγάλης Βρετανίας και το σύστημα laissez-faire

Ο «μακρύς» 19ος αιώνας, από τις δεκαετίες 1770-1780 έως το 1914, ήταν η πιο θεαματική περίοδος οικονομικών μεταβολών στην Ευρώπη. Η αγγλική Βιομηχανική Επανάσταση άνοιξε ένα νέο κεφάλαιο στην οικονομική ιστορία. Από τα μέσα του 18ου αιώνα η Μεγάλη Βρετανία είχε εξασφαλίσει όλες τις προϋποθέσεις της οικονομικής ανάπτυξης. Πάνω από 1.000 μίλια πλεύσιμων καναλιών και υδάτινων δρόμων, 300 ατμομηχανές Newcomen,¹ μια επαναστατικοποιημένη γεωργία και μια δυναμική πρωτο-βιομηχανική ανάπτυξη έκαναν τη Μεγάλη Βρετανία επίκεντρο του παγκόσμιου εμπορίου. Οι τοπικές αγορές έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη διάρκεια αυτής της περιόδου (Flinn, 1966: 62): οι εξαγωγές καταλάμβαναν μόνον το 5%-9% της βρετανικής παραγωγής στον 18ο αιώνα. Εντούτοις, τα υψηλότερα κέρδη που εξασφαλιζόνταν στις ξένες αγορές αύξησαν τον ρόλο των εξαγωγών σε ποσοστό 10%-12% (Bairoch, 1976: 196). Έτσι λοιπόν, η εξαγωγική δραστηριότητα έγινε η κινητήρια δύναμη της αγγλικής βιομηχανίας: κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού του 18ου αιώνα το προϊόν των εξαγωγικών κλάδων αυξήθηκε κατά 76%, ενώ το προϊόν των λοιπών κλάδων αυξήθηκε μόνο κατά 7%. Η αξία των βρετανικών εξαγωγών διπλασιάστηκε στο διάστημα μεταξύ 1700 και 1750 και, εν συνεχεία, υπερτριπλασιάστηκε έως το 1800.

1. Ο Άγγλος μηχανικός Τόμας Νιούκομεν (Thomas Newcomen, 1663-1729) βελτίωσε τις ατμομηχανές των Παπέν και Σέιβερι, διαχωρίζοντας την παραγωγή ατμού από τον κύλινδρο εργασίας και τροποποιώντας τη συμπίκνωση του ατμού με άμεσο καταιονισμό με νερό. Η σύνθετη ατμομηχανή-αντλία (steam pump) του Νιούκομεν χρησιμοποιήθηκε από το 1712 στην άντληση νερού από ορυχεία και μεταλλεία. Στη συνέχεια, βέβαια, η εφεύρεση του Νιούκομεν βελτιώθηκε αρκετά.

Ο ηγετικός κλάδος της κλωστοϋφαντουργίας εξήγαγε έως τότε τη μισή του παραγωγή. Ο Έρικ Χόμπσμπαουμ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η βρετανική βιομηχανοποίηση έχει τις ρίζες της στο εξωτερικό εμπόριο, ειδικότερα με τις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές, όπως η Ινδία και οι άλλες αποικίες (Hobsbawm, 1968:49).

Στις αρχές του 18ου αιώνα, η Μεγάλη Βρετανία προστάτευε την εγχώρια αγορά της με τον παραδοσιακό μερκαντιστικό τρόπο. Παραδείγματος χάρη, με τον λεγόμενο Νόμο για τα Βαμβακερά (Calico Law) – απαγόρευε τις εισαγωγές ινδικών βαμβακερών εμπορευμάτων. Το εξαγωγικό εμπόριο άκμαζε, ειδικά στον ηγετικό κλωστοϋφαντουργικό τομέα. Η αξία των βρετανικών εξαγωγών τριανταπλασιάστηκε κατά τη διάρκεια του μακρού 19ου αιώνα, και κατέλαβε το 40% του εθνικού εισοδήματος (Schlote, 1952: 53). Ο ρυθμός των εξαγωγών αυξήθηκε περισσότερο, από το 2% στο 4% και, εν συνεχεία, στο 6% κατά τη διάρκεια των δεκαετιών 1860 και 1870. Ήδη από το 1820 η αξία των βρετανικών εμπορευματικών εξαγωγών ήταν μεγαλύτερη από την αξία των εμπορευματικών εξαγωγών, συνολικά, της Γαλλίας, της Ελβετίας, της Αυστρίας, των Κάτω Χωρών και της Ιταλίας περιλαμβανομένης. Από το 1870, οι βρετανικές εξαγωγές έφτασαν να αντιστοιχούν στο 40% των συνολικών δυτικοευρωπαϊκών εξαγωγών, και από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αντιστοιχούσαν σε αναλογία μεγαλύτερη από το ένα τρίτο (Maddison, 2001: 361). Επίσης, ενισχύθηκε η βρετανική βιομηχανική ανάπτυξη. Κατά τη διάρκεια των πρώτων τεσσάρων δεκαετιών του 19ου αιώνα οι ρυθμοί της βιομηχανικής παραγωγής αυξήθηκαν κατά 23%, 39%, 47% και 37%. Η Μεγάλη Βρετανία εγκατέλειψε σταδιακά την εγχώρια αγροτική της αυτάρκεια.

Το ελεύθερο εμπόριο κατέστη προϋπόθεση της περαιτέρω οικονομικής επέκτασης της χώρας. Καμία άλλη χώρα δεν είχε ένα παρόμοιο εδραιωμένο συμφέρον για την εξάλειψη των εμπορικών περιορισμών. Ακολουθώντας τις πρώιμες προσπάθειες του 18ου αιώνα όπως η Σύμβαση Methuen με την Πορτογαλία (1703)² και η Συνθήκη Ίντεν με τη Γαλλία (1786), η Μεγάλη Βρετανία από τη δεκαετία του 1840 κινήθηκε σταθερά δίνοντας ώθηση στη φιλελευθεροποίηση των συναλλαγών. Ο σερ Ρόμπερτ Πιλ το 1842 είχε καταθέσει έναν ισοσκελισμένο προϋπολογισμό χωρίς σημαντικά δημόσια έσοδα από δασμούς. Εφόσον δεν ήταν εξαρτημένος από τους δασμούς, για να χρηματοδοτήσει τον κρατικό προϋπολογισμό, μπόρεσε να μειώσει τους εισαγωγικούς δασμούς για 750 είδη ένδυσης και τους εξαγωγικούς δασμούς στα

2. Μεταξύ των εμποροκρατικών εμπορικών και στρατιωτικών συμβάσεων εξέχουσα θέση κατείχε η σύμβαση μεταξύ της Μεγάλης Βρετανίας και της Πορτογαλίας που έκλεισε το 1703 και πήρε το όνομα του Άγγλου διαπραγματευτή της Σύμβασης John Methuen. Βλ. Α. Σμιθ, *Ο πλούτος των εθνών*, Παπαζήσης, Αθήνα, κεφ. 6.

βρετανικά βιομηχανικά προϊόντα. Ο Πιλ προχώρησε σε περαιτέρω θεαματικές μειώσεις των δασμών το 1845. Οι σοβαρότατοι λιμοί στην Ιρλανδία εκείνα τα χρόνια οδήγησαν στην κατάργηση των Νόμων για τα Σιτηρά (Corn Laws) (1846 και 1849), οι οποίοι προστάτευαν τις εγχώριες αγορές αγροτικών προϊόντων και εξέφραζαν τα γεωργικά συμφέροντα. Η ανάκληση του Νόμου για τη Ναυσιπλοΐα (1849) έβαλε τέλος στους περιορισμούς πρόσδεσης των ξένων караβιών στα βρετανικά λιμάνια. Εντούτοις, χρειάστηκε άλλο ένα τέταρτο του αιώνα αλλά και μια σειρά ισοσκελισμένων προϋπολογισμών από τον Ουίλιαμ Γκλάντστοουν (William Gladstone) στη δεκαετία του 1860, έως ότου αρθούν οι δασμοί και θεσμοθετηθεί η πολιτική του ελεύθερου εμπορίου και των συναλλαγών στη Μεγάλη Βρετανία.

Η Συνθήκη Cobden-Chevalier μεταξύ Βρετανίας και Γαλλίας (1860) ήταν ο πρώτος σταθμός στην καθιέρωση ενός συστήματος ελεύθερης οικονομίας σε όλη την Ευρώπη. Η αρχή ή, αλλιώς, η ρήτρα του πλέον ευνοούμενου κράτους³ αυτής της συνθήκης, κατέστη όχημα για τη διεθνοποίηση της φιλελευθεροποίησης των συναλλαγών μέσω ενός μηχανισμού αυτόματων δασμολογικών μειώσεων που θα συζητούνταν, εν συνεχεία, με οποιαδήποτε άλλη τρίτη χώρα. Πράγματι, μέσω μιας σειράς συμφωνιών με τη Γερμανία, την Ιταλία, το Βέλγιο, τη Σουηδία, τη Νορβηγία, την Ισπανία, την Ολλανδία, την Αυστρία και την Πορτογαλία, σχηματίστηκε στην Ευρώπη μια ενεργός ζώνη ελεύθερου εμπορίου κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα.

Η πορεία αυτή διευκολύνθηκε από την ανάπτυξη ενός πολυμερούς δικτύου πληρωμών. Παρότι το μεγαλύτερο μέρος των εμπορικών συναλλαγών παρέμενε διμερές έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ένα ποσοστό τουλάχιστον 20%-25% έγινε πολυμερές. Αυτό ενθάρρυνε το διεθνές εμπόριο επειδή οι χώρες μπόρεσαν να αντισταθμίσουν το τυχόν εμπορικό έλλειμμα που είχαν με κάποιον εμπορικό εταίρο, με ένα εμπορικό πλεόνασμα που εξασφάλιζαν από κάποιον άλλο, με αποτέλεσμα να χρειάζεται ολοένα λιγότερος χρυσός και σκληρό νόμισμα για την εξισορρόπηση των εμπορικών ισοζυγίων. Αυτή η διαδικασία μείωσε ένα σημαντικό εμπόδιο για το διεθνές εμπόριο – την έλλειψη ικανοποιητικών αποθεμάτων χρυσού και σκληρού νομίσματος. Η κορυφαία κίνηση προς την κατεύθυνση του συστήματος της ελεύθερης οικονομίας έγινε με την καθιέρωση του κανόνα χρυσού. Έως τη δεκαετία του 1870, οι περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες χρησιμοποιούσαν ένα διμεταλλικό σύστημα που βασιζόταν στον άργυρο και τον χρυσό (Γαλλία), στον

3. *Clause de la plus favorisée* (γαλλ.), *most-favoured nation clause* (αγγλ.): Ρήτρα στις διμερείς εμπορικές συμφωνίες, κατά την οποία τα συμβαλλόμενα κράτη δεσμεύονται να αναγνωρίζουν στις μεταξύ τους εμπορικές συναλλαγές δασμολογικά πλεονεκτήματα όχι κατώτερα εκείνων που παραχωρούν σε κάποιο άλλο κράτος.

κανόνα αργύρου (Ολλανδία, Σκανδιναβία, Γερμανικά Κράτη) ή στο αμετάτρεπτο χαρτονόμισμα (Ρωσία, Ελλάδα, Ιταλία). Η αδυναμία μετατρεψιμότητας των περισσότερων νομισμάτων ήταν ένα σημαντικό εμπόδιο για την επέκταση του εξωτερικού εμπορίου. Η πρωτοπόρος χώρα που υιοθέτησε τον κανόνα χρυσού ήταν και πάλι η Μεγάλη Βρετανία, που σημείωσε σημαντική πρόοδο προς αυτήν την κατεύθυνση στο τέλος του 18ου αιώνα, και εισήγαγε πλήρως τον κανόνα χρυσού το 1821. Οι άλλες ευρωπαϊκές χώρες ακολούθησαν πολύ αργότερα. Το 1867 το Ευρωπαϊκό Νομισματικό Συμβούλιο (European Monetary Congress) στο Παρίσι υποστήριξε την εισαγωγή του κανόνα χρυσού. Εκείνη τη χρονιά, η Ολλανδία υιοθέτησε τον κανόνα χρυσού, ακολουθούμενη από τις Σκανδιναβικές χώρες. Η ενωμένη Γερμανία εισήγαγε το νέο νόμισμά της, το μάρκο, και το στήριξε στον χρυσό. Από 1878, η Λατινική Νομισματική Ένωση⁴ υιοθέτησε επίσης τον κανόνα χρυσού, με αποτέλεσμα η Δυτική Ευρώπη να παρουσιάζει μια ομοιομορφία. Από τη δεκαετία του 1890, όταν η Αυστροουγγαρία και η Ρωσία εισήλθαν στο σύστημα των συναλλαγματικών ισοτιμιών, ο κανόνας χρυσού έγινε κοινή πρακτική σ' ολόκληρη την Ευρώπη. Κάθε νομισματική μονάδα είχε μια σταθερή περιεκτικότητα σε χρυσό, και έτσι τα νομίσματα ήταν εύκολα μετατρέψιμα. Οι συναλλαγματικές ισοτιμίες έγιναν σταθερές, κυριαρχούμενες από τον χρυσό, με το αρμπιτράζ να καθορίζεται μόνον από τους όρους προσφοράς που είχε επιπτώσεις στη σταθερότητά τους και που προκαλούσε μερικές διακυμάνσεις. Η βρετανική λίρα στερλίνα, που διατήρησε αμετάβλητη την αξία της μεταξύ 1821 και 1914, ήταν σχεδόν ισοδύναμη με τον χρυσό και έγινε διεθνές νόμισμα (Kenwood & Loughheed, 1971).

Μαζί με τον βαθμιαίο μετασχηματισμό από τον προστατευτισμό στον διμεταλλισμό και προς το ελεύθερο εμπόριο και από τη φιλελευθεροποίηση των συναλλαγών προς τον κανόνα χρυσού, γεννήθηκαν η θεωρία και η ιδεολογία της ελεύθερης οικονομίας. Ήταν μια αργή διαδικασία, εν μέρει λόγω της κυρίαρχης καμεραλιστικής⁵-μερκαντιλιστικής αντίληψης του 18ου αιώνα και εν μέρει επειδή η οικονομική δεν αποτελούσε ακόμα μια ανεξάρτητη

4. Η Λατινική Νομισματική Ένωση (Latin Monetary Union, LMU) ήταν μια προσπάθεια ενοποίησης των ευρωπαϊκών νομισμάτων σε ένα ενιαίο νόμισμα που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί σε όλα τα κράτη-μέλη, σε μια εποχή που ακόμα τα περισσότερα εθνικά νομίσματα ήταν χρυσά και ασημένια. Συγκροτήθηκε το 1865 από τη Γαλλία, το Βέλγιο, την Ιταλία, την Ελβετία κ.λπ. και διαλύθηκε το 1927.

5. Ο καμεραλισμός υπήρξε ειδική μορφή του εμποροκρατικού-μερκαντιλιστικού συστήματος στις χώρες της Αυστροουγγαρίας, στη Γερμανία και αργότερα στην Ιταλία, από τον 16ο έως τον 18ο αιώνα. Εκφράστηκε ως σύστημα γνώσεων και δράσεων για τη διαχείριση της αγροτικής οικονομίας, του εμπορίου, του δικαίου και των δημοσιονομικών προβλημάτων που αντιμετώπιζαν οι ηγεμόνες στις φεουδαρχικά οργανωμένες κοινωνίες.

επιστήμη αλλά παρέμενε μέρος της πολιτικής θεωρίας. Κατά τους πρώτους αιώνες του εμπορικού καπιταλισμού η мерκαντιστική οικονομική πολιτική επιδίωξε να αυξήσει τις εξαγωγές για να κερδίσει χρυσό και άργυρο. Το κράτος έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην προώθηση της εγχώριας παραγωγής, τη ρύθμιση του εμπορίου και την αύξηση των δημοσίων εσόδων. Ήταν μια δυναμική ιδέα που έβλεπε ότι η ανάγκη για την εγχώρια βιομηχανική ανάπτυξη θα υλοποιούνταν μέσω της αύξησης της εξαγωγικής ικανότητας της χώρας. Επειδή η συσσώρευση των πολύτιμων μετάλλων στο εσωτερικό μιας χώρας θα μπορούσε να είναι εγγυημένη μόνο μέσω του εμπορικού πλεονάσματος από εξαγωγές, ο αυστηρός έλεγχος του εξωτερικού εμπορίου και οι προστατευτικοί δασμοί που περιόριζαν τις εισαγωγές έγιναν εγγενή στοιχεία του мерκαντισμού. Ωστόσο, με τη βιομηχανική ανάπτυξη ένας αυξανόμενος αριθμός πολιτικών φιλοσόφων υλοποίησε το αίτημα για «χειραφέτηση του καπιταλισμού από την κηδεμονία του κράτους».

Έχει ειπωθεί ότι ο мерκαντισμός είναι η θεωρητική και η ιδεολογική ερμηνεία του εμπορικού καπιταλισμού, ενώ το πρόβλημα της αξίας, που είναι το κύριο μέλημα των οικονομολόγων της κλασικής σχολής, προέκυψε μόνο με την προώθηση της μετάβασης προς τον βιομηχανικό καπιταλισμό (Heimann, 1964: 35, 39).

Πρώτα οι φυσιοκράτες, και ειδικότερα ο Φρανσουά Κενέ (François Quesnay),⁶ άλλαξαν τον τρόπο σκέψης με την επίθεσή τους στη мерκαντιστική αντίληψη ότι, δηλαδή, η μοναδική πηγή πλούτου είναι το εμπόριο και το χρήμα. Αντίθετα, στις πηγές δημιουργίας του πλούτου, υπογράμμισαν τον ρόλο του εδάφους και την παραγωγή αγαθών από τους εξαγωγικούς κλάδους. Στράφηκαν έντονα προς τη φιλελευθεροποίηση των συναλλαγών και την οικονομική ελευθερία. Και ακολούθησαν ακόμα ισχυρότερα επιχειρήματα.

Αυτή η σύλληψη είχε τις ρίζες της στα ατομικιστικά ιδεώδη του Τζον Λοκ και του Ντέιβιντ Χιουμ. Οι Άγγλοι φιλόσοφοι του 18ου αιώνα ήταν προσκολλημένοι στην ιδέα ότι υπάρχει μια «θεϊκή αρμονία μεταξύ του ιδιωτικού συμφέροντος και του κοινού καλού». Ωστόσο, ο όρος *laissez-faire* εισήχθη από έναν Γάλλο, τον μαρκήσιο d'Argenson, στα μέσα του 18ου αιώνα. Για να κυβερνά κάποιος καλύτερα, είχε πει, πρέπει να κυβερνά λιγότερο. Ο Τζέρεμι Μπένθαμ (Jeremy Bentham) στο δικό του *Εγχειρίδιο πολιτικής οι-*

6. François Quesnay (1694-1774). Γάλλος οικονομολόγος και γιατρός, ιδρυτής της σχολής των φυσιοκρατών και εκ των θεμελιωτών της πολιτικής οικονομίας. Στο μεγαλοφύες έργο του *Οικονομικοί πίνακες* (1758) δίνει ένα υπόδειγμα κυκλοφορίας όπου διαγράφεται η διαδικασία της κοινωνικής παραγωγής στις διάφορες φάσεις της, από την παραγωγή του προϊόντος μέχρι τη διανομή. Πριν από τον θάνατό του πρόλαβε να δει τον καλύτερο μαθητή του, τον Τυργκό, να αναλαμβάνει το αξίωμα του υπουργού Εθνικής Οικονομίας της Γαλλίας.

κονομίας (A Manual of Political Economy, 1793) διατύπωσε έναν νόμο: «Ο γενικός κανόνας είναι ότι τίποτα δεν είναι πρόπον να γίνει ή να επιχειρηθεί να γίνει από την κυβέρνηση». Ο 19ος αιώνας χαρακτηρίστηκε από τη βαθμιαία άνοδο και, εν συνεχεία, από την αδιαφιλονίκητη κυριαρχία του οικονομικού συστήματος της ελεύθερης οικονομίας.

Σχεδόν όλα όσα έκανε το κράτος τον 18ο αιώνα πάνω από τις ελάχιστες λειτουργίες του, ήταν, ή φαίνονταν ότι ήταν, επιζήμια ή ανεπιτυχή. Οι οικονομολόγοι δίδασκαν ότι ο πλούτος, το εμπόριο και οι μηχανές ήταν τέκνα του ελεύθερου ανταγωνισμού. [...] Αλλά ακόμα και οι δαρβινιστές δεν θα μπορούσαν να πουν κάτι καλύτερο από το ότι ο ελεύθερος ανταγωνισμός δημιούργησε τον άνθρωπο. [...] Η αρχή της επιβίωσης του ικανότερου θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια απέραντη γενίκευση της ρικαρτιανής οικονομικής (Keynes, 1927: 13-14).

Οι πρωτοπόροι της περιεκτικής οικονομικής θεωρίας και της ιδεολογίας της βιομηχανικής εποχής, εντούτοις, εμφανίστηκαν με τις πρώτες γενιές των μεγάλων Άγγλων οικονομολόγων: Άνταμ Σμιθ, Ντέιβιντ Ρικάρντο και Τζον Στιούαρτ Μιλ. Οι ιδέες τους βασίστηκαν σε δύο θεμέλια: αφενός στο *κυρίαρχο πνεύμα* (*Zeitgeist*) της νεωτέρων φυσικής και του Διαφωτισμού, και αφετέρου στη βρετανική πρακτική και το ατομικό συμφέρον. Σύμφωνα με την οπτική της φυσικής, ο κόσμος κυβερνάται από τους εσωτερικούς φυσικούς νόμους προς μια αυτοσυντηρούμενη αρμονία, στην οποία περικλείεται η ανθρωπότητα. Με αφετηρία τις παραπάνω έννοιες, η νέα οπτική πρότεινε ότι το ελεύθερο άτομο θα μπορούσε να υιοθετήσει τη γνώση των φυσικών νόμων για να δημιουργήσει την αρμονία στην κοινωνία και την οικονομία. Η έξωθεν επέμβαση είναι επιζήμια. Η βρετανική πρακτική πρότεινε το ίδιο πράγμα: μια ελεύθερη οικονομία και ένα εμπόριο χωρίς κρατική παρέμβαση είναι επωφελή για το σύνολο. Συνεπώς, οι νέες θεωρίες διατυπώθηκαν ως φυσικοί νόμοι που εξέφραζαν το παγκόσμιο γενικό συμφέρον. Οι Άγγλοι οικονομολόγοι πίστευαν ακράδαντα ότι το ελεύθερο εμπόριο ήταν το μόνο σύστημα στο οποίο η κάθε χώρα θα μπορούσε να είναι δικαιούχος.

Ο Άνταμ Σμιθ, καθηγητής Λογικής και Ρητορικής και, αργότερα, καθηγητής Ηθικής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Γλασκόβης, στο έργο ορόσημο για τη διαμόρφωση της σύγχρονης οικονομικής *Ο Πλούτος των Εθνών* (1776), πρότεινε την οικονομική έννοια της προκαθορισμένης αρμονίας, που κυβερνάται από το «αόρατο χέρι» της αγοράς. Στο σύστημα της ελεύθερης οικονομίας του Σμιθ, το ατομικό συμφέρον εξυπηρετεί το δημόσιο συμφέρον εξαιτίας του ελεύθερου ανταγωνισμού. Ο καταμερισμός της εργασίας οδηγεί σε αύξηση της παραγωγικότητας τόσο μέσα στο εργοστάσιο όσο και στο διεθνές επίπεδο. Ο Σμιθ έδειξε ότι «η μέγιστη βελτίωση των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας, και το μεγαλύτερο μέρος της ικα-

νότητας [...] εμφανίζονται ως αποτελέσματα του καταμερισμού της εργασίας» (Smith, 1970: 8). Όπως γίνεται στα μεμονωμένα εργοστάσια, έτσι και οι χώρες πρέπει επίσης να εξειδικεύονται στην παραγωγή των αγαθών τα οποία θα μπορούν να τα παράγουν με τον περισσότερο αποτελεσματικό τρόπο. Η παρέμβαση και η προστασία δημιουργούν τεχνητά εμπόδια στην αύξηση της παραγωγικής απασχόλησης.

Ο Ντέιβιντ Ρικάρντο, γεννημένος τέσσερα χρόνια πριν από τη δημοσίευση του έργου *Ο Πλούτος των Εθνών* του Σμιθ, ασχολήθηκε με την οικογενειακή επιχείρηση και έγινε χρηματιστής στο Σίτι του Λονδίνου. Ο αυτοδημιούργητος εκατομμυριούχος ήταν αυτοδίδακτος οικονομολόγος και ένας από τους εκλεκτότερους, δίχως μάλιστα κάποια πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Με τη θεωρία του για το συγκριτικό πλεονέκτημα υποστήριξε ότι το ελεύθερο εμπόριο είναι επωφελές και για τους δύο συμβαλλόμενους, δεδομένου ότι καθένας από αυτούς πουλάει το προϊόν που μπορεί να παράγει με τον περισσότερο αποτελεσματικό τρόπο και αγοράζει αυτό που δεν μπορεί να παράγει εξίσου αποτελεσματικά. Έτσι, το εμπόριο μεταξύ των βιομηχανικών και αγροτικών χωρών δεν αποτελεί ένα παίγνιο μηδενικού αθροίσματος, στο οποίο το ένα από τα συμβαλλόμενα μέρη θα κερδίζει ενώ το άλλο θα χάνει.

Ο Τζον Στιούαρτ Μιλ έλαβε την καλύτερη δυνατή μόρφωση και έγινε ένας από τους πλέον λαμπρούς διανοούμενους στα μέσα του 19ου αιώνα. Είχε θεμελιακή συνεισφορά στην οικονομική και την πολιτική φιλοσοφία με τις έννοιες της απεριόριστης ατομικής ιδιοκτησίας και της ελεύθερης αγοράς ως μόνων βάσεων των ανθρώπινων δικαιωμάτων και της ελευθερίας. Στο δοκίμιό του *Περί ελευθερίας*⁷ (1859), ο Μιλ είχε πει:

Κάποτε θεωρούσαν καθήκον των κυβερνήσεων, σ' όλες τις σημαντικές περιπτώσεις, να καθορίζουν τις τιμές και να ρυθμίζουν τις διαδικασίες της παραγωγής. Σήμερα, όμως, αναγνωρίζεται –αν και χρειάστηκαν μακροχρόνιοι αγώνες γι' αυτό– ότι η φθηνία και η καλή ποιότητα των εμπορευμάτων εξασφαλίζονται με μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα, όταν αφήνονται εντελώς ελεύθεροι οι παραγωγοί και οι πωλητές, αρκεί φυσικά να έχουν και οι αγοραστές την ίδια ελευθερία να προμηθευτούν απ' οποιονδήποτε επιθυμούν. Αυτό είναι το λεγόμενο δόγμα του «ελεύθερου εμπορίου» [...] Οι περιορισμοί [...] είναι πράγματι κατασταλτικοί: και κάθε καταστολή, καθεαυτή, είναι κακή. [...] Οι περιορισμοί είναι εσφαλμένοι, αποκλειστικά και μόνον επειδή δεν μπορούν να επιτύχουν τα επιθυμητά αποτελέσματα (Mill, 1946: 695-8).

7. Βλ. Τζον Στιούαρτ Μιλ, *Περί Ελευθερίας*, μτφρ. Νίκος Μπαλής, Επίκουρος, Αθήνα 1983, σσ. 159-160.

Στην κοινωνικοπολιτική αρένα, ο Μιλ οραματίστηκε την ίδια θεϊκή αρμονία, την οποία περιγράφει στο έργο του *Σκέψεις για την αντιπροσωπευτική κυβέρνηση* (*Considerations on Representative Government*, 1861), όταν

οι χειρώνακτες εργάτες και οι όμοιοί τους, από τη μια, και οι εργοδότες και οι όμοιοί τους, από την άλλη, θα πρέπει [...] να αντιπροσωπεύονται ισοδύναμα [...] στο Κοινοβούλιο. [...] Η ισορροπία μεταξύ των διαφορετικών ατομικών συμφερόντων θα διατηρείται, όταν η επιτυχία του καθενός θα εξαρτάται από τη δυνατότητά του να παίρνει με το μέρος του τουλάχιστον μια μεγάλη μερίδα εκείνων που ενεργούν με τα υψηλότερα κίνητρα, και τις περισσότερες [...] ψυχραιμίες απόψεις. [Η αντιπροσωπευτική κυβέρνηση είναι] ο ιδανικός τύπος για μια τέλεια διακυβέρνηση (Mill, 1946: 823-4).

Στην αγγλική κλασική οικονομική και πολιτική θεωρία η σύνδεση της ελεύθερης οικονομίας, της ατομικής ελευθερίας και της δημοκρατίας θεωρείτο φυσική κατάσταση και, ως εκ τούτου, έκφραση των καθολικών συμφερόντων αλλά και εγγυητής της καθολικής ελευθερίας και αρμονίας. Η μοναδική επιτυχία της Μεγάλης Βρετανίας, ως υποδειγματικής χώρας της εκβιομηχάνισης κατά τον 19ο αιώνα, οδήγησε σταδιακά στην επικύρωση της αφοσίωσης των Άγγλων στο ελεύθερο εμπόριο και την οικονομική σκέψη. Η ιδεολογία της ελεύθερης οικονομίας έγινε ευρύτατα αποδεκτή και, έως την αυγή του 20ού αιώνα, κατέστη κυρίαρχη αντίληψη (*Zeitgeist*) των προηγμένων χωρών, μολονότι παρέμεινε ρηχή στην πράξη και έμπαινε στο ράφι όταν δεχόταν απειλές η εθνική οικονομία.

Υπό το έμβλημα της ιδεολογίας της ελεύθερης οικονομίας, η διεθνοποίηση, ή αλλιώς η πρώτη παγκοσμιοποιημένη τάση της ευρωπαϊκής οικονομίας, σημείωσε μεγάλη πρόοδο και θεσμοθετήθηκε. Η γοργή διάδοση της φιλελευθεροποίησης των συναλλαγών και του κανόνα χρυσού δημιούργησαν μια ζώνη χωρίς δασμούς ή με χαμηλούς δασμούς και περιβάλλον νομισματικής μετατρεψιμότητας με εξαιρετικά σταθερή συναλλαγματική ισοτιμία κατά τη διάρκεια ολόκληρης της περιόδου. Η λίρα Αγγλίας, τόσο καλή όσο και ο χρυσός, έγινε το διεθνές νόμισμα. Το ελεύθερο εμπόριο συνοδεύθηκε από την οικοδόμηση ενός διεθνούς δικτύου επικοινωνιών, κυρίως μέσω του υπερατλαντικού εμπορίου και των επικοινωνιών, και του ευρωπαϊκού σιδηροδρομικού δικτύου. Από τη στιγμή που λειτούργησε η πρώτη σιδηροδρομική γραμμή στη Μεγάλη Βρετανία το 1825, κατασκευάστηκαν στην ευρωπαϊκή ήπειρο περίπου 363.000 χιλιόμετρα σιδηροδρομικών δικτύων έως το 1910. Η κάθε χώρα ήταν συνδεδεμένη με τις άλλες. Ο χρόνος και το κόστος των μεταφορών είχαν μειωθεί σημαντικά.

Ο εκκολαπτόμενος καπιταλισμός της ελεύθερης οικονομίας οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις διεθνείς συμφωνίες και συνθήκες, οι οποίες ενθάρρυν-